

SZILÁGYI ZSÓFIA

Egy idegen bolha a többi közt (Móricz Zsigmond: Kivilágos kivirradtig)¹

Móricz Kivilágos kivirradtig című regénye eddig a dzsentritematika alapján, az Úri muri előkészítéseként tárgyalatott leginkább. A regény „alulértékeléséhez” jelentősen hozzájárulhatott, hogy tabukérdést állít a középpontba: a zsidóság és a magyarság húszas évekbeli viszonyát. A regény először 1924. januárjában jelent meg folytatásokban: a napról napra megjelenő részletekhez a háttérrel a Pesti Napló parlamenti tudósításai, hírei, cikkei adták. Egy-egy napilapszám, benne a zsidóságot érintő rendelkezésekről, támadásokról szóló hírekkel, egyedi, és eddig még nem vizsgált kontextust teremt a regényekhez. A Kivilágos kivirradtig az egyik alapvető móríci traumát, az idegenséget középpontba állító regények sorába illeszthető. A mű Csehov Cseresznyés kertjével is összevethető: a darab premierjén, 1924 őszén, a Vígszínházban Móricz dokumentálhatóan részt vett.

A *Kivilágos kivirradtig* című regényhez az első terveket még 1923-ban készítette el Móricz, majd 1924. január elsején kezdte el folytatásokban közzétenni a Pesti Naplóban. A regény, amely az első napilapbeli változathoz képest jelentősen kibővült, átalakult, csak 1926-ban jelent meg kötetben az Atheneumnál. A mai olvasók tehát nem ugyanazt a szöveget ismerik *Kivilágos kivirradtig* címen, mint az 1924-ben a folytatásokban bontakozó művet követők, és nem is ugyanabban a kontextusban olvassák – a napról napra megjelenő részletekhez a háttérrel az 1924-es Pesti Napló parlamenti tudósításai, hírei, cikkei adták. A lap új vállalkozást indított el Móricz folytatásos regényével, ahogy erről 1923. december 31-én hírt adtak:

„Móricz Zsigmond új regénye a Pesti Naplóban

Újévtől kezdve állandó új regénysorozata lesz a jubiláló Pesti Naplónak

A legkiválóbb magyar írók új, eredeti regényeit fogja közölni

Újév napján hetvenötödik évfolyamába lép a Pesti Napló. A magyar zsurnalisztika történetében határjelző pont ez a dátum, amely a legrégebb magyar napilap háromnegyedszázados jubileumát jelzi. A hosszú multnak nemes és drága hagyományaira tekintünk vissza a nevezetes évfordulón, amely a magyar újságírásnak Kemény Zsigmond nevéhez fűződő nagyszerű emlékét idézi fel bennünk. [...]

örömmel jelentjük irodalombarát olvasóinknak, hogy

újévtől kezdve állandóan eredeti magyar regényeket közöl a Pesti Napló

napról-napra való folytatásokban.

A mai magyar regényírás legjelentősebb értékeit sorakoztatjuk fel lapunk hasábjain ezekben a pompás regényekben, amelyeknek sorát újévkor

Móricz Zsigmond

«Kivilágos kivirradtig»

című legújabb munkája nyitja meg. A modern magyar széppróza hatalmas erejű mesterének ez a legfrissebb alkotása valóságos gyöngyszem a nagy író eddigi munkásságában s ennek a gyöngyszemnek mélytüzű ragyogásában először a *Pesti Napló* olvasói fognak gyönyörködni.

A «Kivilágos kivirradtig» az elcsúszott lefelé züllő magyar dzsentrivilág drámai erővel tömörített rajza. Izgalmas, lihegő gyorsasággal lüktető meséje egyetlen éjszaka alatt játszódik le, egy vidéki jószágigazgató házában.”

Már ez a beharangozó azt az értelmezési vonalat jelöli meg, amelyikbe mindmáig beleragadt a regény: a *Kivilágos kivirradtig*ot szinte kizárólag a dzsentrivilág tematika kapcsán szokták emlegetni, ráadásul az ún. dzsentrivilág regények közt az *Úri muri* „előkészítő” szerep jutott neki. Nagy Péter például a következőképpen összegezi: „azt a képet, amelyet a *Kivilágos kivirradtig* egy dárídós éjszakában felvázol, az *Úri muri* (1927) három év múlva kikerekíti, kiszélesíti, általános érvényűvé és a szereplők és olvasó közös tragikus élményévé teszi.” (Nagy 1975 276.) Ne értsük félre Nagy Pétert: a *kikerekítés* nem művészi tökéletesedést jelent nála, hanem erősödő társadalombírálatot. Hiszen a *Kivilágos kivirradtig* kapcsán ő maga is „művészi bravúrról”, páratlan szerkesztő művészettel megvalósított, vagyis csak látszólagos szerkeszthetlenségről, esetlegességről beszél, Czine Mihály pedig a *talán* „legtökéletesebb”, művészileg *talán* a legharmonikusabb mórliczi dzsentrivilág regényként beszél a *Kivilágos kivirradtig*ről (Czine 1979 134.). Mórlicz maga, legalábbis műve értelmezőjeként, szintén nem járult hozzá regényének árnyaltabb olvasásához, a már emlegetett, Pesti Napló-beli kedvcsinálóban ugyancsak a dzsentriket és a „sírva vigadást emelte ki: „Az egész így a nótás, dínom-dánomos magyar tönkremenés példázata kíván lenni s azt hiszem, az is.”

A Kádár-korszak Mórlicz-kutatásának örök „másként gondolkodója”, Bori Imre felszínes ítélet következményének tartja a dzsentrivilág regény minősítést, és sokkal inkább a *Rokonok*hoz vezető utat lát meg a regényben – azzal az érdekes különbséggel, hogy a rokonság problematikája a *Kivilágos kivirradtig*ban a zsidókérdés kontextusába kerül. Két mondatot szembesít egymással Bori: „– Hát maguk mindnyájan rokonok... Liscsány... Nincs magának Liscsány nevű rokona?... Lihtenstájn...” (*Kivilágos kivirradtig*), illetve „ez így van Magyarországon, kicsi az ország, mindenki rokon” (*Rokonok*). (Bori 1982 149-150.) A zsidó rokonság-felfogás és a Kopjáss köré szerveződő, hagyományosan „magyarosnak” tartott rokoni hálózat közti kapcsolat Mórlicz levelekből, naplófeljegyzésekből és egyes műveiből (például az *Életem regényéből*) kirajzolódó énképe alapján nem meglepő. Mórlicz a zsidónak csúfolás gyermekkori alapélménye volt, apja mentalitását pedig egyhelyütt a naplójában a zsidókéhoz hasonlította:

„rámutatok arra, hogy minden zsidó minden gyerekét, fiut, leányt azonnal taníttat. Minden iskolát elvégeztet vele, amennyit csak enged az ország állapota.

Zány [sic] paraszt van, aki azt tette, amit az én apám. Hét gyereke volt s öt hold földet örökölt. De ott hagyta a földet, mert abból a gyerekeit nem neveltethette.

Beköltözött olyan városkába, ahol kollégium van és kivitte, hoty [sic] mind a hét gyereke egyetemi nevelést kapjon.

Őt nem akadályozták meg a zsidók abban, hogy a gyerekeit neveltethesse. Ha benne nincs meg a nemes szenvedély, hogy gyermekeiben felfelé törjön, akkor most mind a heten a csécsi földet kapálnánk mint napszámosok.” (Még kiadatlan feljegyzés a PIM Kézirattárában, jelzete: M 100/3958)

Úgy vélem, valójában nem az *Úri muri* miatt került homályba ez a Mórlicz-regény, sokkal inkább azért, mert a zsidók idegenségének és kiközösítésének Pogány Imre alakján keresztül megmutatkozó, még ma is nehezen tárgyalható problémája megkerülhetetlen az elemzés során. És a regény éppen attól izgalmas, mert nemcsak téma marad benne a dzsentrik sorsa vagy a zsidókhoz való viszony, hanem mindez a szerkezettel, a nézőpontokkal, az elbeszélés módjával is összevethető. Mielőtt azonban erre rátérnék, érdemes megvizsgálni, miként mond

ellent egymásnak Móricz önértelmezése és a napilapnak a folytatásokhoz adott kontextusa: míg az előbbi a dzsentrikre, addig az utóbbi a zsidókérdésre irányítja az olvasók figyelmét.

A *Kivilágos kivraddig* egyszerre és azonos közeg számára íródott Kosztolányi *Aranysárkány*ával – olyannyira, hogy ugyanabban az évben jelent meg a két regény folytatásokban, Móricz január 1. és 29. közt a Pesti Naplóban, Kosztolányi áprilistól a Pesti Hírlapban.² Feltehetően a húszas évek társadalmi és politikai helyzetétől, közhangulatától nem függetlenül lett fontos mindkét regényben a zsidó és keresztény szereplők viszonya. Az *Aranysárkány*ban is tematizálódik Glück Laci zsidó volta, de Novák ráébredése kedves tanítványa zsidóságára mégis kisebb hangsúlyt és jelentőséget kap, mint a legátus felismerése Móricznál. Az események láttatásának módjára is hatással van, hogy a legátus hosszú ideig nincs tisztában vele, a házigazda lányának kérője zsidó, majd egyszer csak rádöbben erre:

„A legátus tágra nyílt szemmel nézett: most értette meg... Most tisztult ki előtte a mai éjszaka titkossága... Hogy ő ezt eddig föl nem fogta, hogy Pogány Imre zsidó... S már egyszerre látta is rajta az idegen vonást, a kis szeplőt, a vonásaiban valamit, élesebb, erősebbet, amire eddig nem ügyelt...” (Móricz 1975 639)

Az olvasó számára már az első fejezetben világossá válik, hogy a háziak lányához zsidó kérő érkezik, hiszen ez a mama és a jegyző párbeszédéből kiderül. A beszélgetést hallja a legátus is, de nem érti meg, annyira lenyűgözi őt a szép menyasszony, Annuska, hogy semmi mást nem észlel a világból. Innentől kezdve a történeteket mindvégig két nézőpontból látjuk: a társaságból, akik Pogány Imre minden mondatát, gesztusát, tettét a zsidóságával hozzák összefüggésbe, és a legátuséból, aki még a 13. fejezetben sem fedezi fel, miért lett az este központi témája a zsidókérdés: „Mért beszél itt folyton mindenki a zsidókról – gondolta a legátus, aki még mindig nem fedezte föl Pogány Imre titkát. Persze, ha ezt tudta volna, akkor az ő gondolatainak túlnyomó részét szintén a zsidókérdés foglalta volna le.” (Móricz 1975 573.) A kicsit nehéz felfogású legátus, aki hiába hallja a zsidócsúfolókat, fedez fel Pogány Imre arcán különös, idegen vonásokat, nem jön rá, hogy a férfi zsidó, így maradhat képes arra, hogy az eseményeket ne a zsidó-magyar ellentétén keresztül figyelje. Pedig többször is gyanakodni kezd, például itt:

„Nézte a Pogány Imre arcát, s elkezdte azt nagyon gyanúsnak látni. Olyan puha volt az arca, és oly szokatlan nyugtalanság volt benne, amire neki még nem volt szava. De érezte, hogy itt valami erős, illetlen tűz perzsel ebből az emberből, amit a többiek a maguk száraz, kemény, egyszerűbb természetével felhabzsoltak ugyan, de egyúttal vissza is taszították maguktól, mint valami idegen dolgot.” (Móricz 1975 577-578.)

A legátus helyzete ráadásul Pogány Imréhez hasonló lesz, hiszen „kerge birkaként kóvályog” az este különböző helyszínei és szereplői is, ugyanúgy idegenné, kívülállóvá válva, mint a zsidó fiú. A regény végén, amikor Pogány Imrét végül kiveti magából a társaság, a legátus szintén kívülre kerül, jól megfigyelhető módon: a tornácon áll, onnan néz befelé a táncoló, mulató társaságra. A legátus fűzi össze az egymástól elkülönülő jeleneteket, változtatja elmondhatóvá, hiszen időben kibomlóvá az egymás mellett, egyidejűleg lezajló történeteket, konfliktusokat. Ezt a párhuzamosságot az elbeszélő is kiemeli:

„A lakás minden zugában párok ültek, és mind a legtúlzottabb odaadással beszéltek. A szívek olyanok voltak, mintha a «szezám nyílj meg!» varázsigeivel érintette volna meg az éjfél tündére. Egyszerre kellene hallani, ahogy párhuzamosan, egymás mellett éjféli virágba nyílnak a lelkek, s az írónak szimultán kellett lezongorázni a sok titkot, melyet a kevergő magyar élet egyszerre röpít föl; titkokat a Midasz nádasába. A tánc is arra kell, a muzsika, a

bor, evés, hogy éjfélutánra előkészítse a szíveket, s ez a furcsa nagy közös gyónás megkönnyebbíti, szinte feloldja a hétköznapi élet minden feszültsége alól a lelkeket.” (Móricz 1975 623.)

A regény első, napilapbeli közlésekor azonban nem pusztán a regény világában, de a részleteket közlő lapszámokban is kiemelt helyen szerepeltek a zsidókkal kapcsolatos hírek. Nemcsak egyetlen lezajlott zsidóverésekről tudósított a Pesti Napló, de arról is, hogy a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége, V. Országos Diákkongresszusán, kiállt a numerus clausus mellett. De 1924. januárjának története volt az is, hogy a parlamentben Sándor Pál benyújtotta a numerus clausus eltörlésére és a zsidó egyetem felállítására vonatkozó határozati javaslatot. Bár a határozatot, mint ezt ma már pontosan tudjuk, leszavazták (erről január 30-án adott hírt a Pesti Napló), érdemes beleolvasni a január 5-i lapszámba, amely címlapján a határozati javaslat felterjesztése körüli vitáról tudósított. Itt a zsidók földhöz jutásának kérdése, a zsidók iránti irigység ugyanúgy felbukkan, mint a *Kivilágos kivilradtigban*:

„Sándor Pál: A trafikengedélyeket, italmérési jogokat, moziengedélyeket törvénytelenül elvették. Az iparengedélyek tekintetében a zsidókkal szemben a legszigorúbban járnak el, csak keresztény protekcióra kapnak zsidó iparengedélyt. A numerus clausus lapján szellemi téren is kisebb lett a kereseti lehetőség. Földbérletet zsidó nem kap.

Grieger Miklós: A bérletet keresztény ember kapja meg, de kiadja albérletbe zsidónak!

Sándor Pál: Katonai grádust zsidó nem nyerhet el. Most már kereskedelmi térről is el akarják küldeni. Hol van itt a miniszterelnök állítólagos liberalizmusa? Mindössze egy liberális ember ül a kormányban, nagyatádi Szabó István. Kérem, milyen szerepet szántak ebben az országban a zsidóságnak?

Hegedüs György: A zsidók mégis autón járnak!

Sándor Pál: Hegedüs Györgynek ez a megjegyzése mutatja, hogy a zsidókkal szemben tisztán csak kenyéririgység működik. Ne a zsidóktól féltsék az országot, hanem az elproletarizálódó polgárságtól és a mezítlásasoktól. Nem a zsidók a kommunisták, hanem ön a kommunista, Hegedüs György képviselő úr, mert a zsidók autójára és pozíciójára vágyik.

Nagy Ernő (Hegedüs György felé): Sándor Pál nem kívánja az ön eszét, de ön kívánja a Sándor Pálét! (Derűtség.)”

Érdekes módon Sándor Pál érvelésében a zsidók és a reformátusok üldözése kerül egymás mellé – ahogy Móricznál a legátus és Pogány Imre idegensége. Ezt mondta Sándor Pál a parlamentben: „Most a zsidókat ütik. Volt idő, amikor a reformátusokat ütték sokkal erősebben és eljöhét még az idő, hogy mikor a zsidókkal végeztek, akkor megint a reformátusokat veszik elő.” A parlamenti tudósításban egymás mellé kerülnek Sándor Pál és a kormánypártiak megszólalásai, zsidók és zsidótörvények mellett és ellen, minden kommentár nélkül – Móricz regénye, ez a jól megszerkesztett, gondosan megírt művészi szöveg ennél összetettebb módon éri el azt, hogy a zsidók idegensége, a zsidóság és a magyarság azonosíthatósága egyszerre legyen belőle nyilvánvaló.

A *Kivilágos kivilradtignak* az egykori olvasó számára a Pesti Napló jelentette a kontextusát – a maiak pedig az 1924-25-ös naplófeljegyzésekkel összevetve olvashatják el a regényt. Innen nézve ez a mű Móricz számára fordulópont, hiszen a Jankával való szakítás fontos dokumentuma lett: saját bevallása szerint első olyan regénye volt ez, amelyben első feleségének alakja semmilyen formában nem bukkant fel. Persze, ez csak a regény elkezdésekor már egymással egyre erőteljesebb harcot folytató házaspár számára fontos szempont: csatározásaik során az egyes írásművek a szakítás, a távolodás, a megcsalás bizonyítékává váltak. Ráadásul, mára jól tudjuk, Janka mint modell a halála után sem tűnt el

a Móricz-regényekből: az *Úri muri* Rédey Eszterébe ugyanúgy őt szokás belelátni, mint a *Rab oroszlán* Julukájába. Hogy jogosan vagy jogtalanul, nehéz eldönteni, hiszen Jankát nehezen ismerhetjük meg máshonnan, mint Móricztól magától: még Móricz Virág *Anyám regénye* című könyve segíthet ebben, teletűzdelve ugyancsak Móricz Zsigmondtól idézett mondatokkal... De akár egy valaha élt asszonyt és egy regénybeli alakot kívánunk „összeolvasni”, ahogy ez a Móricz-kutatásban sokáig szokás volt, akár azt keressük, milyen mondatokat emelt át az író valóságos személyektől a regényeibe (ahogy Cséve Anna teszi az 1924-25-ös naplók kapcsán),³ inkább azt állapíthatjuk meg, hogy Simonyi Mária hagyta rajta személyisége és beszéde „nyomát” a *Kivilágos kivirradtigon*. Azon a regényen, amelynek írodása közben zajlottak, Simonyi főszereplésével, a *Búzakalász* próbái, majd előadásai, történt meg az író és a színésznő közt a „lángralobbanás”, a testi beteljesülés, és folyt a szenvedélyes szerelmi küzdelem, többszöri egymásratalálással, szakítási kísérlettel, újrakezdéssel.

A *Kivilágos kivirradtig*-ban Annuska lett a mindenkit magához vonzó, lángra lobbantó nőfigura: tudjuk azonban azt is, hogy Móricz már jóval Simonyi megismerése előtt is meg tudott írni ilyen nőalakot (gondoljunk csak *Az Isten háta mögött* Veresnéjére). Simonyi Mária egyik Móricz által nevezetessé tett mondata viszont a nevelő és a postáskisasszony párbeszédébe került bele:

„– Igaz. Énnálam egy szerelem nem tart soká.
A fiúnak valami emlékre megvillant a szeme.
– Két hét múlva kirúgom?...” (Móricz 1975 611.)

Az 1924-25-ös naplójegyzetek alapján tudható, hogy a *Nekem nincs lelkem*,⁴ és a *Két hét múlva kirúgom* mondatokat eredetileg Simonyi Mária mondta Móricz-nak, hogy aztán ezek a kijelentések különféle regényekben és drámákban bukkanjanak fel újra és újra. De az azonosítás önmagában még nem ad jelentést a mondatoknak: a Móricz-műveket olvasó, esetleg a napilapközléseket követő Simonyi számára lehetett ugyan jelentősége annak, hogy ráismert saját szófordulataira, a mai olvasó számára az effajta felfedezéseknek már különösebb hozadéka nincs.

De Simonyi nemcsak néhány Móricz számára különösen emlékezetes mondatával került be a *Kivilágos kivirradtig*-ba: egy jelenetben az egyik szereplő *múltjaként* jelenik meg Móricz töprengése önmaga és gyermekei *jövőjéről*. A tanítóné meséli el a többi asszonynak a saját történetét, azt, hogy az apja, felesége halála után, színésznő-mostohát hozott három gyereke mellé, aki elkergette őket a háztól. A megrázó sztorira a hallgatóság a következőképpen reagál:

„– Látod! a színésznő-feleség!
– Csodálatos, hogy az emberiség megtűri ezt a fajt.
– Csodálatos, hogy azokat is nőknek nevezik.
– Dehogynők, kedvesem, állatok, csak a percnék élnek!
– Azt hiszem, beszámíthatatlanok.
– Nem is lehet másképp, hogy bírnia el egy nő annyi férfinak a befolyását? Hiszen ahány emberrel az életében találkozik, minddel köze van. Náluk az, ami a legnagyobb oltári szentség egy tisztességes asszony életében, csak annyi, mint egy kézfogas egy úrral.
– Ez a gyermekek sorsa.
– Azt hiszed, bármelyik férfi nem tenné meg, ha a felesége meghal? Elveszi a cafatot.”
(Móricz 1975 621.)⁵

De a színház másképp is kapcsolatba hozható a *Kivilágos kivraddig*gal: a jószágigazgató, családja, és a náluk István-napra összegyűlt vendégsereg úgy függnek a regény egyedüli helyszínét adó háztól és uradalomtól, ahogy a *Cseresznyés kert* című Csehov-dráma szereplői a kerttől. Itt Lichtenstein Adolf és Ármin bécsi zsidó kereskedők veszik bérbe a házat, vezetnek be terveik szerint újításokat és hoznak létre mintagazdaságot – ott, Csehovnál Jermolaj Lopahiné, a jobbágyok gyerekkorában még télen is mezítláb szaladgáló leszármazottjává lesz a cseresznyés kert. Lopahin kivágatja a fákat, villákat és nyaralókat építtet az egykori kertbe. Lichtensteinék (akik személyükben nem jelennek meg a regényben, zsidó „rokonuk”, Pogány Imre „testesíti meg” őket) és Lopahin idegensége egyik műben sem kérdéses, ahogy az sem, hogy a régi, úri világ (még ha ezen az orosz drámában és a magyar regényben mást is értenek) és ezzel együtt egy eltűnő korszak végét egy korábban lenézett, kiközösített alak hozza el. Bár Móricz olvasmányairól szisztematikusan nem számolt be, azt tudjuk, hogy színházba még az 1924-25-ös időszakban is járt, és nemcsak akkor, ha Simonyit láthatta: éppen 1924 őszén, vagyis a Pesti Naplóban olvasható közlés és a szöveg végleges megformálása közti időszakban részt vett a Vígszínház nevezetes *Cseresznyés kert*-premierjén. A bemutatóról (amelynek külön érdekessége volt, hogy színpadon bizonyította tehetségét Kabos Gyula és Mály Gerő), a Színházi Élet mint a szezon kiemelkedő eseményéről írt, és Móricz a következőképpen nyilatkozott:

„Nagyon-nagyon gyönyörű! Ugy meg vagyok hatva, szinte szégyellem ezt a gyöngeségem – és nem merek maradni. Tökéletesebben gyönyörű dolgot alig láttam még. Az előadás? A legteljesebb, legnagyobb. Tökéletesebb szépséggel ezt a miliót már nem hozhatják ki! Csucs a miliófestészetnek az, amit szerző, fordító, színészek és rendezés ebben a darabban produkál!” (Sipos 1924 8.)

Kosztolányi, aki szintén jelen volt a premieren Móricz semmitmondó lelkendezésénél elgondolkodtatóbb nyilatkozatot tett a Színházi Élet riporterének:⁶

„Csehovné nemrégente tette közzé ura levelezését. Egyik levelében a kis rajzok és kis drámák óriása azt írja francia fordítójának, hogy ne vesszódjék a *Cseresznyés kert* átültetésével; hiábavaló munka volna ezt idegen nyelven színpadra vinni, hiszen ezt csak oroszok érthetik meg. A főpróba délelőttjén láttam, hogy Csehovnak ez az aggodalma alaptalan volt. A Vígszínház mai előadása, mely hitem szerint az utóbbi évek legnagyobb színházi és színészi eseménye, velünk, magyarokkal is megértette, hogy nem kell a színpadon okvetlenül megrázó drámáknak lezajlania. A *Cseresznyés kert*, melynek fáit kidöntik, nem földrajzi fogalom, hanem korán muló idilljeivel, házibáljaival, bohókás figuráival: a lélek és az emlék. Dallamos címét minden nyelv így adhatja vissza: Ifjuság.” (Sipos 1924 8.)

Úgy vélem, maga a *Kivilágos kivraddig* is példázza, amit ma már teljesen szükségtelen bizonygatni, de 1924-ben még kérdéses lehetett: Csehov *Cseresznyés kertje* határozottan megszólal más nyelveken is, sőt, összevethető tőle látszólag távoli alkotásokkal. A Móricz-regény *oroszsága* nem egyszerűen a szereplőknek a birtoktól (háztól, udvartól), illetve a cseresznyés kerttől való függésében mutatkozik meg, de abban is, ahogy mindkét műben elterelik a szót a közelgő csapásról, mindig másról beszélnek, nem a cseresznyés kert elárverezéséről, vagy a birtok eladásáról. Bár Móricznál a főhősök nem tulajdonosok, veszteségük nem kisebb, mint Ranyevszkajává, hiszen voltaképp életüket veszítik el ezzel a változással: a ház elhagyásával ráadásul a régi világtól is búcsúzniuk kell, amit csak megerősít, hogy Móricz az 1924-ben megkezdett, majd 1926-ban lezárt regénye cselekményét a XIX. század végére vitte vissza. Móricznál éppen ezért nem kárhóztatható, írói kényelmességből született megoldás a regény az anekdotázás: az előadás, elfedés technikáját

mutatja meg ezzel. Az elbeszélő külön rá is irányítja a figyelmünket a történetmesélés, a látszólag üres beszélgetések jelentőségére:

„Szótalan hallgatták, belemerülve, mintha vízben, fürdőben úsznának, végighallgatták az unalmas beszédet, amire senki sem volt kíváncsi; de arra jó volt, hogy eltolta egy kicsit a megrendítő dolgok hallását, amitől úgy féltek mindnyájan. Nem is merték sürgetni az ispánt, aki maga is azért beszélt előbb idegen bajokról, hogy erőt gyűjtsön.” (Móricz 1975 522.)

Ahogy ezt Jerzy Faryno elemzi, a kert, amely az európai kultúrában kapcsolatba hozható az elveszett paradicsommal, az örök boldogsággal, a létteljességgel, sokrétű szimbólum – Csehovnál pedig, Faryno szerint, az ember lélekállapotának jelképe. (Ld. *Faryno* 1991: 279-280.) A *Kivilágos kivirradtigban*, amely István-napkor, vagyis karácsonykor játszódik, márcsak a hideg, a havazás miatt is a belső világ, a ház a fontosabb helyszín, a kinti világból leginkább a tornácot, és a behavazott, éppen ezért idilli udvart látjuk (a hólepel pedig, Móricz más műveiben is, az égi kegyelmet is jelzi):⁷ „Fényes tél volt, a tágas mezőket, a szalmakazlakat s a kútgémet is hó borította, de a nap csillogva fénylett a kora délutánon, mint valami tiszta fény, amelynek semmi melege nincs, egyetlen hópihe meg nem olvadt, csak szikrázott puhán, mint a pehely.” (Móricz 1975: 517.) A hó a regényben másutt a soha el nem múló tünő boldogság szimbóluma is lesz: „Mikor az ajtót kinyitotta, a tornácra becsapott a szél, s havat hozott be, egész az asztalig repült. // Mintha befűtne volna a múltat, a jókedvet, a boldogságot, ami olyan állandónak látszik, pedig csak egy álom az egész.” (Móricz 1975: 524.)

Épp a külső világ zordsága és a ház meleg, barátságos jellege miatt növekszik szinte mitikussá a Móricz-regényben az ellentét kint és bent között: a kinti világhoz tartozik minden, ami a házat körülvevő udvaron kívül esik. Ugyanígy felerősödik mindenfajta kontraszt a múlttal szervesen összefüggő jelen, és a fenyegető, mert ismeretlen, a hiánnyal, a veszteséggel azonosítható jövő közt. Ezekben a szembeállításokban a ház otthonossága, barátságossága szinte mitikussá növekszik, és ezt a benti világot a kifogyhatatlan bőség jellemzi:

„– Fűtsetek jobban – mondta az anya, s kendőt vett a vállára. – Van fa elég. Hirtelen előrevetette árnyékát a jövő: még eddig soha, soha nem gondolt arra a lehetőségre, hogy spórolni a tüzelővel. Istenem, az uradalom erdejében annyi a fa, vonatokat raktak meg vele: ha az öreg ilyen bolond becsületes nem lett volna, most erdeje lehetne... Itt van fa s van léhűtő munkás, aki csak lóg az udvar környékén, van aki levágja a fát... De mi lesz jövőre...” (Móricz 1975: 524.)

Bár Csehov drámája májusban játszódik (többnyire meglehetősen hideg időben), a kert nála sem elsősorban helyszín: leginkább úgy jelenik meg, hogy beszélnek róla, vagy hangélményként, mikor a dráma végén a szereplők hallják a fákat kivágó fejszék hangját. Móricznál a ház a fenyegető külvilággal szembeni menedékké válik: egy vendégségbe érkező házaspár a hóviharban szinte halálos veszedelembé kerül,⁸ beleborul a hóba, a kint tehát valóban a veszély, a bent a biztonság terrénuma. Ennek a biztonságnak az elvesztése fenyegeti a házigazdákat, akik hiába tudják, mi vár rájuk hamarosan, mintha nem akarnának róla tudomást venni, ahogy Ranyevszkaja sem.

A csehovi dialógusokban is folyton másra terelődik a szó, mint a kert fenyegető, és hamarosan mindenképp bekövetkező elárverezése. Ranyevszkaja például, miután Lopahin részletesen elmagyarázta neki a tervét, a lehetőségeket és az el nem odázható döntés fontosságát, a következő párbeszédet folytatja le Gajevvel, a jelenből és a jövőből ismét a múltba menekülve:

„GAJEV És a kertet most elérvezik... milyen képtelenség...

LJUBOV ANDREJEVNA Nézz csak oda... A mi jó édesanyánk itt jár még a kertben... fehér ruhában... (Örömtől kacagó hangon) ő az!

GAJEV Hol?

VARJA Az istenért! Anyuska!

LJUBOV ANDREJEVNA Senki sincs ott, csak a szemem káprázott... Ott jobbra a lugasnál előbbre hajlott az egyik kis fehér fa... olyan volt, mint egy női alak...” (Csehov 1992: 241-242.)

A szembenézés halogatására szolgál a *Kivilágos kivilradtig*ban az evés is: „Az evésnek ebben a kisregényben helyettesítő, elodázó és felszabadító funkciója van. A legátusnak, aki a külső, idegen szemlélő szerepét tölti be a lakomán, nem is fér a fejébe a házigazda viselkedése, hogy «ennyi csapás után, ami ma érte ezt a nagyszerű kun embert, olyan jóízűen lehessen enni.»” (Benyovszky 2010 155-156.) A névnapi vacsora egyszerre lesz pogány szertartás, a testi ösztönök (a férfiak és nők közti, a társadalmi korlátok miatt beteljesíthetetlen testi egyesülések) helyettesítője: a regény cselekménye karácsonykor zajlik, a kereszténységből az egyik központi szereplő, Szalay Péter számára mégis kizárólag a kánai menyegző eseményeinek felidézése, a kenyér megtörése és a bor megszaportítása lesz a fontos. Érdekes ezzel összevetni, ahogy, természetesen igen eltérő kulturális mintázatokat mutatva, Csehovnál is étellé alakul a cseresznyés kert – az egyik szereplő, és éppen az öreg szolga, Firsz megszólalásaiban:

„Valamikor negyven vagy ötven esztendővel ezelőtt a cseresznyét, ha leszedték, megaszalták, befőzték, befőttet meg édespálinkát csináltak belőle, és volt úgy akárhányszor, hogy... [...] Akárhányszor annyi volt az aszalt cseresznye, hogy szekérszámra vittük Moszkvába meg Harkovba. Dőlt is érte a pénz, mint a pelyva! De milyen jó aszalt cseresznye volt az, puha és zamatos meg édes... jó szagú... külön receptje volt annak...” (Csehov 1992 237)

Csehovnál a kert szépsége, jelképi ereje (a tisztaság, a gyermekkor ez a kert maga, mondja Ranyevszkaja) áll szemben a Lopahin által felvázolt jövőbeli hasznossággal, amit a kikapcsolás, a fák kivágása hoz majd el. Nem mond ennek ellent Firsz imént idézett megszólalása sem, amelyben a fénylő múlt önmagában is a jó ízekkel és a megszámlálhatatlan anyagi nyereséggel azonosul – a kertet védelmezők már kizárólag az önmagában vett szépséget, a fákban megtestesülő dicsőséges múltat tudják felelőlegesen. Amikor Móricznál a házigazda lányának a kérője, az idegen, hiszen zsidó Pogány Imre elkezd magyarázni, milyen rossz gazdálkodó a társaság valamennyi tagja, a lánynak is éppen a múlt, a gyermekkorára gondolva fájdul meg a szíve, még ha a fiú érveit cáfolni nem is tudja cáfolni:

„Annuska mosolygott, de a szíve fájni kezdett. Honnan veszi a jogot magának ez az idegen, hogy ilyen hangon merjen beszélni az ő ismerőseiről, azokról az emberekről, akik őt a térdükön ringatták, még nemrég, a levegőbe dobták játékból, mint egy babát és összecsókolták: nem érzi ő ezeknek a csókján sem a pipafüstöt, sem a törkölypálinka szagát, csak a jóságot, az iránta való gyöngédséget és szeretet.” (Móricz 1975: 605.)

A *Kivilágos kivilradtig* „nagy zabálásként” is meghatározható névnapi lakomája ugyanakkor az ember és az állat közti határvonalat is elmosza, a legátus, aki ismét egy idegen tekintetével szemléli a körülötte falatozókat, hirtelen önmagát is, a többieket is a disznókkal azonosnak látja. Ebből a felismerésből az is következik, hogy a regény szereplői gyakorlatilag önmagukat és egymás falják fel a vacsora alatt:

„Olyan közvetlenül beszélt a disznóról, mintha emberről beszélne és a legátus megütődve hallgatott el. Ő még nagyon fiatal volt, sohase gondolkozott arról, hogy a hurka disznóból készült. De most valahogy megérezte a teste belsejében a saját hurkáit, amelyeket éppen úgy meg lehet tölteni rizksásával és a saját vérével keverve, ahogy otthon látta az édesanyjától, mikor készítette a finom, jó véreshurkát, és azon a módon a nyers vérral átgyúrt rizst meg is kóstolta, hogy elég sós, borsos, gyömbéres, sáfrányos s tudja isten milyen ízekkel csinálják a hurkát, szóval, hogy tökéletes-e. Végigfolyt a hátán valami borzadály. Ezeket a kövér disznókat nézte most itt az asztal körül, és valahogy úgy érezte, mintha semmivel sem volnának különbek, mint azok a kanok és emsék, akik odakint szoktak rőfögni az ólakban a moslák után.” (Móricz 1975 567-568.)

Ráadásul nemcsak a disznó-ember azonosítás mossa el az emberek és az állatok közti határt a regényben, hanem a *Kivilágos kivirradtigon* végigvezetett bolhametafora is, amely egyúttal a szereplők és a birtok elválaszthatlanságát is megmutatja. Már a nyitómondat (amelyet Nagy Péter „filmszerűnek” érzett) egy izgalmas képpel változtatja bolhakká a szereplőket: „A nagy, dupla tetejű földszintes ház úgy feküdt a rengeteg udvar sarkában, mint egy nagy bolhászokodó komondor.” (Móricz 1975 517.) Így lesznek a ház lakói és vendégei a házból (komondorból) élő, azon élőködő bolhák, megerősítve a regénybeli világ pogányságát, animális jellegét. Érdekes módon az idegen, zsidó kérő viseli a Pogány nevet – egyébként a regényhez készült jegyzet alapján Móricz 1923. december 28-án, vagyis alig pár nappal a napilapbeli közlést megelőzően még a Hajdu Pali nevet tervezte adni ennek a szereplőnek. (És szinte valamennyi nevet megváltoztatta, szinte csak Annuskáét tartotta meg.) A háziasszony a gróf eljárását, a karácsonykor benyújtott felmondást nevezi pogányságnak – eközben viszont az István-napra összegyűltek ülnek pogány ünnepet.

Móricz, rá nem mindig jellemző fegyelmelzettel és odafigyeléssel, a regényt a bolha-metáforával zárja, egyszerre hozva vissza az animális világot és problematizálva a faji kérdést – a zsidó Pogány Imre ebben a zárlatban nem másmilyen állat, hanem ugyanúgy bolha, mint a mulató magyarok, csak egy a társaságnak nem tetsző bolha:

„Bent a muzsika szólt, s amint a legátus bepillantott, mintha örült cirkuszt látott volna: komikus és groteszk volt, ahogy ez embernek nevezett állatkák összeölelkezve forogtak, nyüzsögtek a hegedű cincogására... Az nem tetszik neki, az a bolha, amelyik elpattan, s ők tetszenek egymásnak.” (Móricz 1975 641.)

Ez a zárlat egyébként csak a regény kötötté átalakított változatában került be a szövegbe, a folytatásos közlésben, a Pesti Napló 1924. január 29-i számában még másképp, kevésbé összetett módon zárult a regény:

„Erre általános rivalgó kacagásba törtek ki. A postamester ismét ledobta a zöld tokot a hegedűről:

– Hát tovább muzsikáljunk?

– Tovább, tovább – üvöltötte Péterke –, úgy-e, kedves apám, kivilágos-kivirradtig.

És ezzel valamennyien belekezdtek egy dühöngő csárdásba s a lányokat úgy megrángatták, mint a rongyot és mindenki úgy szédült és bódult és bögött: vad nótába fojtották bele a síró dühöt.

A legátus bágyadtan, bódultan szédült ki a tornácra friss levegőre, kint a kutyák üvöltöttek, mint az ördögök és egy lovasember jött keresztül az udvaron az istállók felől.

Pogány Imre volt, aki a hajnalodó fehér hóvilágban lova nyakára hajolva, harminc kutya ordításától kísérvé vágatott ki a tágra nyitott nagy kapun.”

A *Kivilágos kivraddig* így a zsidókérdésben nem hoz „döntést”, nem teszi le egy helyre a szavazatát, mint az első megjelenés idején a numerus claususról vitázó képviselők – a regénynek számomra a legfőbb érdeme éppen az idegenség rendkívül árnyalt érzékeltetése. Bár természetesen másfelől is olvasható lenne: hiszen, mondhatnám, természetesen, folyton felbukkan benne a házasságban elmúló szerelem kérdése is, ahogy minden ebben az időszakban írt Móricz-műben, így az „idilliként” beállított *Pillangóban* is.

JEGYZETEK

1 A tanulmány a *Kultúrák párbeszéde* projekt keretében készült, amely az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg, a támogatási szerződés száma TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KMR-2010-0003.

2 Az *Aranysárkány* keletkezéstörténetéről részletesen ld: *Bengi* 2010. Ebből a tanulmányból azt is megtudhatjuk, hogy a Kosztolányi-regény nem napi, hanem heti folytatásokban jelent meg, vasárnaponként, és a közlés egészen 1925. április 5-ig tartott.

3 Vö. a következővel: „Az élőszo sugárzik szét, Simonyi Mária, Holics Janka hétköznapi szavai, gyakran együgyűségek, máskor lényeges tartalmak, foszlányok, töredékek, vagy enigmatikus, fájó mondatok: Simonyi Mária szavait 1924. február 11-én jegyzi a napló első alkalommal: «Hogy két hét múlva kidobsz?» 1924. május 6-án az *Odysseusban* így hangzik: «Kirke (virággal veregeti arcát) Két hét múlva kirúglak a disznók közé / híres Odysseus.» 1925. november 15-én a *Pesti Naplóban* a *Mary Steinben*, majd a *Kivilágos kivraddig* című regényben: «← Két hét múlva kirúgom?...»” (Cséve 2010 14.)

4 „Igaz, legelső szava az volt hozzám, halkán és rebegeve mondta: «Nekem nincs lelkem.»” (*Móricz* 2010 230.) A mondat aztán feltűnik többek közt a *Pillangóban*, de Móricz regényt is tervezett írni ezzel a címmel. A „Két hét múlva kirúgom” mondat például az *Odüsszeusz bolyongásai* című drámában is ott van.

5 Érdekes ezt összevetni Móricz töprengéseivel, Janka halála után, a naplóból: „De én mégsem tehetek mást. Nem léphetek fel ország világ előtt, mint nőkérő, nem vehetem feleségül, korunknak társadalmi szokása szerint. Mert 1. három lánygyermekemhez nem hozhatok egy egész világ által közismert kurvát anyának. Ezzel tönkretenném őket is, magamat is, az áldozatot is. 2. Mert ő nem is jönne, annál sokkal okosabb és kevésbé szerelmes.” (*Móricz* 2010 384.)

6 Zágonyi Ervin szerint ráadásul Móricz a szünetben adott interjút, majd elhagyta a színházat. Bár a „nem merek maradni” kitételt nehéz másképp magyarázni, mint ahogy Zágonyi Ervin teszi (ld. *Zágonyi* 1990 102.), a cikkből nem egyértelmű, hogy a sajtófőpróban vagy a premieren készültek-e az interjúk, ahogy az sem világos, valóban a szünetben nyilatkozott-e Móricz Zsigmond, akik ezek szerint csak egy fél Csehov-drámát látott volna.

7 A *Pillangó* című, a *Kivilágos kivraddiggal* csaknem egyszerre íródott, első változatában 1924 végén született Móricz-regény például a következőképpen zárul: „Ezzel a kis maszkával úgy eltűnt a tömegben, a holdfény kétes világán, hogy bottal se tudták ütni a nyomát. // És szaladt, szaladt, mint boldog kísértet a boldog teherrel, ki a világbul, ki a világbul és mintha szárnya nőtt volna, repült, repült. Jaj be jó, jaj be jó... // És muzsika szólt felettük a hulló hó édes muzsikája, angyalok röpködtek s tündérek csipogtak a lelkük fölött [...] És a hó vastagon

hullott a debreceni kövér házakra, angyalok rázták boldogan, ragyogón és tündérek csengettek víg muzsikát.” (Móricz 1963 152-153.)

8 Györffy Miklós, érdekes módon, de nem joggal, Gogol *Revizor*ával tartja összekapcsolhatónak a *Kivilágos kivirradtigot*, Aradiék balesete kapcsán írja a következőt: „Ebben a jelenetben, mint ahogy az egész befejezésben, van valami gogoli. Egyáltalán, kicsit gogoli-«revizor»-i szerkezetű az egész elbeszélés: az elején elhangzik egy hír, amely új megvilágításba helyez mindent, aztán mintha maradna minden a régiben, de végül egy újabb, most már visszavonhatatlan fordulat magasabb feszültségi fokon visszahozza és egyben beteljesíti a kezdetet.” (Györffy 2004 50.)

IRODALOM

Bengi László (2010): *Keretek költészet és valóság határán. Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről*. In: „*Alszik a fény*” Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete, Bednancics Gábor (szerk.), FISZ-Ráció, Budapest, 71-156.

Benyovszky Krisztián (2010): *Fosztogatás. Móricz-elemzések*. Kalligram, Pozsony.

Bori Imre (1982): *Móricz Zsigmond prózája (Értelmezési kísérlet)*. Forum, Újvidék.

Czine Mihály (1979): *Móricz Zsigmond*, Gondolat, Budapest.

Csehov, Anton (1992): *Cseresznyés kert*, fordította Tóth Árpád = A. Cs., *Drámák és elbeszélések*, A világirodalom klasszikusai, Budapest, Európa, 1992, 223-298.

Cséve Anna (2010): *Előszó* In: *Móricz Zsigmond, Naplók 1924-25*, Budapest, Noran, Luna könyvek, 5-24.

Faryno, Jerzy (1991): *Введение в литературоведение*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.

Györffy Miklós (2004): *Móricz Zsigmond dzsentrí-regényei – mai szemmel* = Gy. M., *Magyar elbeszélő szövegek*, Kalligram, Pozsony, 44-66.

Móricz Zsigmond (1975): *Kivilágos kivirradtig* = M. Zs., *Regények II.*, Szépirodalmi, Budapest, 515-643.

(1963) *Pillangó* = M. Zs., *Pillangó-Árvácska*, Szépirodalmi, Budapest, 5-153.

(2010) *Naplók 1924-25*, szerkesztette, sajtó alá rendezte Cséve Anna, Noran, Budapest.

Nagy Péter (1975): *Móricz Zsigmond* (harmadik, javított kiadás), Szépirodalmi, Budapest.

Sipos Iván (1924): *Kosztolányi Dezső, Márkus Emilia, Móricz Zsigmond és Sebestyén Károly a Cseresznyés kert rendezéséről, előadásáról és az előadás jelentőségéről*, Színházi Élet, 1924/38, 3-9.

Zágonyi Ervin (1990): *Kosztolányi és az orosz irodalom*, Modern Filológiai Füzetek 47., Akadémiai, Budapest.